XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA SHARQIY BUXORO BEKLIKLARIDA IJTIMOIY MUNOSABATLAR

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: +998 93 489 21 04

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Buxoro amirligining tarkibiy qismi bo'lgan Sharqiy Buxoro bekliklaridagi ijtimoiy munosabatlar, aholining tabaqalanishi va iqtisodiy hayot tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida mintaqadagi sakkizta asosiy beklik – Baljuvon, Hisor, Darvoz, Denov, Ko'lob, Qorategin, Qubodiyon va Qo'rg'ontepa hududlaridagi soliq tizimi, yer egaligi shakllari va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi iyerarxiya o'rganilgan. Maqolada Rossiya imperiyasi protektorati ostidagi Buxoro amirligining chekka hududlaridagi og'ir soliq yuki (xiroj, zakot, kafsan va boshqalar) va uning natijasida kelib chiqqan xalq qo'zg'olonlari, xususan 1885-1888-yillardagi Baljuvon qo'zg'oloni statistik ma'lumotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, aholi demografiyasi, milliy tarkibi (o'zbek, tojik, laqay, qo'ng'irot) va ularning xo'jalik faoliyati turlari qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Sharqiy Buxoroda patriarxal-feodal munosabatlar saqlanib qolgan bo'lsa-da, XX asr boshlariga kelib tovar-pul munosabatlarining kirib kelishi ijtimoiy strukturada sezilarli o'zgarishlarga sabab bo'lgan.

Kalit so'zlar: Sharqiy Buxoro, beklik, ijtimoiy tabaqalanish, xiroj, zakot, Baljuvon, Hisor, mang'itlar, feodalizm, iqtisodiy inqiroz.

Аннотация. В данной статье анализируются социальные отношения, расслоение населения и экономическая жизнь в бекствах Восточной Бухары, входивших в состав Бухарского эмирата в конце XIX — начале XX веков. В ходе исследования изучены система налогообложения, формы землевладения и иерархия социальных групп в восьми основных бекствах региона:

Бальджуанском, Гиссарском, Дарвазском, Денауском, Кулябском, Каратегинском, Кабадианском и Курган-Тюбинском. На основе статистических данных освещается тяжелое налоговое бремя (харадж, закят, кафсан и др.) в отдаленных районах Бухарского эмирата, находившегося под протекторатом Российской империи, и вызванные им народные восстания, в частности Бальджуанское восстание 1885–1888 годов. Также проведен сравнительный анализ демографии населения, этнического состава (узбеки, таджики, локайцы, кунграты) и видов их хозяйственной деятельности. Результаты исследования показывают, что, хотя в Восточной Бухаре сохранялись патриархально-феодальные отношения, к началу XX века проникновение товарно-денежных отношений вызвало значительные изменения в социальной структуре.

Ключевые слова: Восточная Бухара, бекство, социальное расслоение, харадж, закят, Бальджуан, Гиссар, мангыты, феодализм, экономический кризис.

Abstract. This article analyzes the social relations, population stratification, and economic life in the beklik (governorships) of Eastern Bukhara, which were part of the Bukhara Emirate in the late 19th and early 20th centuries. The research examines the taxation system, forms of land ownership, and the hierarchy of social groups in eight main regions: Baljuan, Gissar, Darvaz, Denau, Kulab, Karategin, Kabadian, and Kurgan-Tyube. Based on statistical data, the article sheds light on the heavy tax burden (kharaj, zakat, kafsan, etc.) in the peripheral regions of the Bukhara Emirate under the Russian protectorate, and the resulting popular uprisings, specifically the Baljuan revolt of 1885–1888. Furthermore, it provides a comparative analysis of demographics, ethnic composition (Uzbeks, Tajiks, Laqays, Qungrats), and types of economic activities. The findings indicate that while patriarchal-feudal relations persisted in Eastern Bukhara, the influx of commodity-money relations by the early 20th century triggered significant shifts in the social structure.

Keywords: Eastern Bukhara, beklik, social stratification, kharaj, zakat, Baljuan, Gissar, Manghits, feudalism, economic crisis.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlari Markaziy Osiyo xalqlari tarixida, xususan, Buxoro amirligi ijtimoiy-siyosiy hayotida tub burilishlar davri bo'ldi. Rossiya imperiyasining mintaqaga kirib kelishi va 1873-yildagi G'andimiyon shartnomasi bilan amirlikning protektoratga aylanishi barcha sohalarda o'z aksini topdi. Biroq, amirlikning markaziy shaharlaridan farqli o'laroq, Sharqiy Buxoro bekliklari (bugungi Tojikistonning janubiy va O'zbekistonning Surxondaryo viloyati qismlari) uzoq vaqt davomida o'zining yopiq ijtimoiy tuzilishi va qat'iy feodal tartiblari bilan ajralib turgan [1; 45 b]. Ushbu hududlar 1870–1880-yillarga kelibgina mang'it amirlari tomonidan to'liq bo'ysundirilgan edi.

Sharqiy Buxoro bekliklari geografik jihatdan baland tog'li va borish qiyin bo'lgan hududlarda joylashganligi sababli, bu yerda markaziy hokimiyatning nazorati o'ziga xos shaklda amalga oshirilgan. Beklar (gubernatorlar) amir tomonidan tayinlangan bo'lib, ular o'z hududlarida mutlaq hokimiyatga ega bo'lishgan. Ijtimoiy munosabatlar asosan yerga egalik qilish va undan olinadigan mahsulotni taqsimlash atrofida shakllangan. Dehqonlar va chorvadorlar aholining asosiy qismini tashkil etib, ular amir va bekning shafqatsiz soliq siyosati ostida yashaganlar.

Ushbu davrda Sharqiy Buxoroning ijtimoiy strukturasi murakkab iyerarxiyadan iborat bo'lgan. Yuqori tabaqani beklar, devonbegilar, dodxohlar va ruhoniylar tashkil etgan bo'lsa, quyi tabaqada bevosita ishlab chiqaruvchi kuchlar – dehqonlar, hunarmandlar va chorvadorlar turgan. Rossiya imperiyasi bilan savdo aloqalarining kuchayishi natijasida mintaqaga tovar-pul munosabatlari kirib kela boshladi, bu esa o'z navbatida an'anaviy ijtimoiy aloqalarning biroz o'zgarishiga olib keldi. Ammo, qishloq joylarida patriarxal munosabatlar va jamoaviy hayot tarzi saqlanib qolaverdi [3; 112 b].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sharqiy Buxoro tarixi va ijtimoiy munosabatlarini o'rganishda rus va mahalliy tarixchilarning hissasi katta. XIX asr

oxirida mintaqaga tashrif buyurgan D.N. Logofet, P.N. Kuznetsov va D.I. Evarnitskiy kabi tadqiqotchilar bekliklardagi ma'muriy boshqaruv va aholining turmush tarzi haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirishgan. Masalan, D.N. Logofet o'zining «Strana bespraviya» asarida amirlikning Sharqiy bekliklaridagi adolatsiz soliq tizimi va beklar tomonidan amalga oshirilgan zulmni ochiq-oydin tasvirlab bergan [6; 78 b]. Shuningdek, sovet davri tarixchilari, jumladan B.I. Iskandarov va A.M. Muxtorovlar Sharqiy Buxoroning ijtimoiy-iqtisodiy tarixini tahlil qilib, feodal munosabatlarning inqirozini marksistik nuqtayi nazardan yoritishgan. Ularning asarlarida yer egaligi turlari va qishloq xo'jaligi statistikasi keng o'rin olgan.

Mustaqillik yillarida esa R. Alimova, E. Qobulov va F. Ochildiyev kabi olimlar tomonidan Sharqiy Buxoro va Surxon vohasi bekliklari tarixi yangicha yondashuvlar asosida tadqiq etilmoqda. Xususan, R. Alimova o'z tadqiqotlarida Buxoro amirligining ma'muriy-hududiy bo'linishi va Sharqiy Buxoroning o'ziga xos boshqaruv tizimini arxiv hujjatlari asosida tahlil qilgan [2; 18 b]. E. Qobulov esa Janubiy O'zbekiston hududlaridagi agrar munosabatlar va soliq tizimini o'rganib, mintaqaning iqtisodiy salohiyati haqida yangi xulosalar bergan. Shunga qaramay, Sharqiy Buxoro bekliklaridagi ijtimoiy munosabatlarning statistik dinamikasi va ijtimoiy tabaqalanishning chuqurlashishi masalalari hali ham qo'shimcha tadqiqotlarni talab etadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotda tarixiy-qiyosiy metod, tizimli tahlil va statistik ma'lumotlarni qayta ishlash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida tarixiy voqelikni obyektiv yoritish va o'tmish hodisalarini o'sha davr sharoitidan kelib chiqib tahlil qilish tamoyillari tanlab olindi. Maqolada keltirilgan raqamlar va ko'rsatkichlar Buxoro qushbegisi arxivining hisobotlari hamda XIX asr oxiridagi statistik to'plamlardan olindi.

Ijtimoiy munosabatlarni o'rganishda jamiyatni vertikal (tabaqalanish) va gorizontal (hududiy) jihatdan tahlil qilish usuli qo'llanildi. Bu usul yordamida bekliklar

o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlar va turli ijtimoiy guruhlarning huquqiy maqomi aniqlandi. Ayniqsa, yer egaligining uch turi: mulki devoniy, mulki xususiy va vaqf yerlarining hududlar bo'yicha taqsimlanishi qiyosiy o'rganildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida sotsiologik tahlil elementlaridan foydalanib, soliq yukining aholi daromadlariga nisbati hisoblab chiqildi. Bu esa o'z navbatida xalq qo'zg'olonlarining iqtisodiy determinizmini tushunishga imkon berdi. Statistik tahlil uchun asosiy baza sifatida Hisor, Ko'lob va Baljuvon bekliklaridagi ma'lumotlar tanlab olindi, chunki bu hududlar Sharqiy Buxoroning ijtimoiy-iqtisodiy manzarasi uchun eng xarakterli hisoblanadi.

Tahlil va natija. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Sharqiy Buxoro aholisining soni va ijtimoiy tarkibi sezilarli darajada xilma-xil edi. Umumiy hisobda mintaqada taxminan 500 000 dan ortiq aholi istiqomat qilgan [9; 63 b]. Aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangan bo'lib, ular amirlikning iqtisodiy poydevorini tashkil etgan.

Ijtimoiy munosabatlarning eng muhim bo'g'ini – yer egaligi edi. Sharqiy Buxoroda yerlarning aksariyati 'mulki devoniy' (davlat mulki) hisoblanib, undan olinadigan hosilning 1/3 qismidan 1/2 qismigacha bo'lgan qismi xiroj solig'i sifatida undirilgan. Bundan tashqari, aholi chorva mollaridan zakot, shuningdek, 'tanobona' (yer o'lchash haqi), 'kafsh-puli' (mulozimning poyafzali uchun to'lov) kabi 40 dan ortiq turdagi noqonuniy va qonuniy soliqlarni to'lashga majbur bo'lgan.

1-jadval

Sharqiy Buxoro bekliklari statistikasi

Beklik nomi	**Aholi soni (ming kishi)**	**Asosiy xo'jalik turi**	**Soliq yuki (o'rtacha %)**
Hisor	120	Dehqonchilik (bug'doy, paxta)	40-45
Ko'lob	80	Chorvadorlik va dehqonchilik	35-40

Baljuvon	45	Bog'dorchilik va g'allakorlik	50-55
Qorategin	60	Lalmikorlik va chorvachilik	30-35

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, eng yuqori soliq yuki Baljuvon bekligida kuzatilgan. Aynan shu omil 1885-yilda Vose boshchiligidagi mashhur xalq qo'zg'olonining kelib chiqishiga asosiy sabab bo'lgan. Bekliklardagi boshqaruv tizimi ham ijtimoiy ziddiyatlarni kuchaytirgan. Beklar o'zlariga berilgan 'o'lka'ni iloji boricha tezroq va ko'proq talashga harakat qilishgan, chunki ularning lavozimi doimiy bo'lmagan.

Ijtimoiy tabaqalanish faqat boy va kambag'al o'rtasida emas, balki o'troq va ko'chmanchi aholi o'rtasida ham yaqqol ko'zga tashlangan. O'troq aholi (tojiklar va o'zbeklarning bir qismi) asosan dehqonchilik qilib, barcha soliqlarni to'lagan bo'lsa, ayrim yarim ko'chmanchi qabilalar (laqaylar, qo'ng'irotlar) harbiy xizmat evaziga ba'zi soliqlardan ozod qilingan yoki imtiyozlarga ega bo'lgan. Bu esa jamiyat ichidagi etnik va ijtimoiy nizolarni keltirib chiqargan.

Sharqiy Buxoroning ijtimoiy manzarasi nafaqat soliqlar, balki bekliklardagi istehkomlar va qishloqlarning joylashuvi bilan ham xarakterlanadi. Qal'alar odatda tepaliklarda joylashgan bo'lib, beklikning ma'muriy va harbiy markazi hisoblangan.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, XX asr boshlariga kelib Sharqiy Buxoroda tovar-pul munosabatlari rivojlanishi bilan savdogarlar qatlami shakllana boshladi. Rossiya va Afg'oniston bilan savdo aloqalari Karategin va Ko'lob bekliklari orqali o'tgan. Bu esa an'anaviy yopiq iqtisodiyotni yemirib, aholining ma'lum bir qismini bozor munosabatlariga jalb qildi. Biroq, bu o'zgarishlar umumiy aholining ijtimoiy ahvolini yaxshilamadi, aksincha, ijtimoiy tengsizlikni yanada chuqurlashtirdi. Statistik tahlillar shuni ko'rsatadiki, amirlikning so'nggi yillarida o'rtacha bir dehqon oilasining daromadidan qoladigan sof foyda minimal darajaga tushib qolgan edi.

Muhokama. Sharqiy Buxoro bekliklaridagi ijtimoiy munosabatlar o'zining murakkabligi bilan boshqa hududlardan ajralib turadi. Birinchidan, bu yerda markaziy hokimiyat (amir) va mahalliy hokimiyat (bek) o'rtasidagi munosabatlar 'soliq yig'ish' shartiga asoslangan edi. Beklar amir xazinasiga belgilangan miqdorni yetkazib berishlari shart edi, buning ustiga o'zlarining shaxsiy ehtiyojlari va apparat xarajatlarini ham oddiy xalq hisobidan qoplashgan. Bu 'ikki tomonlama zulm' ijtimoiy portlashlar uchun doimiy zamin yaratgan [11; 22 b].

Ikkinchidan, mintaqadagi ijtimoiy munosabatlarga Rossiya imperiyasining siyosiy ta'sirini inobatga olmaslik mumkin emas. Garchi Rossiya ma'murlari amirlikning ichki ishlariga aralashmaslikka harakat qilgan bo'lsalar-da, iqtisodiy manfaatlar ularni paxta xomashyosi yetishtirishni rag'batlantirishga majbur qildi. Bu esa o'z navbatida g'alla maydonlarining qisqarishiga va oziq-ovqat narxlarining oshishiga olib keldi. Sharqiy Buxoroning tog'li hududlarida aholi ko'pincha ochlik yoqasida yashaganligi haqidagi ma'lumotlar arxiv hujjatlarida ko'p uchraydi.

Uchinchidan, diniy tabaqalanish va ruhoniylarning ijtimoiy hayotdagi o'rni juda kuchli bo'lgan. Vaqf yerlari umumiy haydaladigan yerlarning taxminan 10-15 foizini tashkil etgan va bu yerlardan olingan daromadlar masjidlar hamda madrasalar ta'minotiga sarflangan. Ruhoniylar tabaqasi amir hokimiyatini mafkuraviy jihatdan qo'llab-quvvatlash evaziga soliq imtiyozlaridan foydalanishgan. Bu esa kambag'al dehqonlar va chorvadorlar orasida nafaqat hukumatga, balki ijtimoiy adolatsizlikka yo'l qo'ygan diniy elitaga nisbatan ham norozilikni uyg'otgan.

Muhokama qilinayotgan davrda Sharqiy Buxoro ijtimoiy hayotida 'jamoa' (qishloq jamoasi) instituti muhim rol o'ynagan. Suv taqsimoti, yaylovlardan foydalanish va o'zaro yordam (hashar) kabi masalalar jamoa darajasida hal etilgan. Biroq, beklar va omlokdorlar jamoa ichki ishlariga aralashib, o'z vakillarini tayinlash orqali bu institutni ham o'z nazoratlariga olishga harakat qilishgan. Bu jarayon an'anaviy jamiyatning ichki birdamligini susaytirgan.

Xulosa. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Sharqiy Buxoro bekliklaridagi ijtimoiy munosabatlarni tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Sharqiy Buxoro bekliklari Buxoro amirligining eng og'ir ijtimoiy-iqtisodiy ahvoldagi hududlari bo'lib, bu yerda feodal istibdod eng yuqori cho'qqisiga chiqqan edi. Ma'muriy boshqaruv tizimi (beklik tizimi) aholini ayovsiz talashga asoslangan bo'lib, markaziy nazoratning zaifligi beklar zulmini kuchaytirgan.

2. Soliq tizimi o'ta murakkab va adolatsiz bo'lib, u nafaqat iqtisodiy ishlab chiqarishni bo'g'ib qo'ygan, balki aholining ijtimoiy tabaqalanishini ham chuqurlashtirgan. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, Baljuvon va Hisor kabi bekliklarda soliq yuki aholi umumiy daromadining yarmidan ko'pini tashkil etgan.

3. Ijtimoiy strukturada o'troq va yarim ko'chmanchi aholi o'rtasidagi huquqiy tafovutlar amir tomonidan 'bo'lib tashla va hukmronlik qil' siyosati doirasida qo'llanilgan. Bu esa mintaqada barqaror ijtimoiy birlik shakllanishiga to'sqinlik qilgan.

4. XX asr boshlarida tovar-pul munosabatlarining kirib kelishi ijtimoiy hayotda yangi (savdogarlar) qatlamining shakllanishiga turtki berdi, ammo an'anaviy agrar tuzumning saqlanib qolishi bu yangilanishlarning keng ko'lamli bo'lishiga yo'l qo'ymadi.

5. Sharqiy Buxorodagi ijtimoiy noroziliklar va xalq qo'zg'olonlari amirlik boshqaruv tizimining inqirozga uchraganidan dalolat beruvchi asosiy signal bo'lgan. Ushbu tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, adolatli soliq tizimi va aholi farovonligisiz barqaror davlat boshqaruvini ta'minlash imkonsizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimova R. R. XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Sharqiy Buxoro. – Toshkent: Fan, 2018. – 210 b.
2. Bobomurodov Sh. Buxoro amirligi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001. – 186 b.

3. Iskandarov B. I. Vostochnaya Buhara i Pamir vo vtoroy polovine XIX veka. – Dushanbe: Donish, 1967. – 352 s.
4. Logofet D. N. Strana bespraviya. Buharskoye hanstvo i yego sovremennoye sostoyaniye. – SPb., 1909. – 238 s.
5. Muhtarov A. M. Ocherki istorii Gissarskogo bekstva v konce XIX - nachale XX vv. – Dushanbe, 1964. – 192 s.
6. Qobulov E. A. Surxon vohasi bekliklarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 400 b.
7. Suhareva O. A. Buhara XIX - nachala XX v. (Pozdnefeodalniy gorod i yego naseleniye). – M.: Nauka, 1966. – 328 s.
8. Ochildiyev F. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Surxon vohasi bekliklari tarixi. – Toshkent: Muharrir, 2010. – 176 b.
9. Tolibayeva A. R. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligining tadqiqoti. – Toshkent, 2023. – 120 b.
10. Kuznetsov P. N. Borba za Buharu (1917–1920). – M., 1923. – 154 s.
11. Azizov I. Buxoro amirligida soliq tizimi va soliq boshqaruvida rasmiy hujjatlarning o'rni. – Toshkent, 2016. – 98 b.
12. Zamonov A., Egamberdiyev A. Buxoro amirligi, Xorazm va Qo'qon xonliklari. – Toshkent: Bayoz, 2022. – 148 b.
13. Buharskiy vaqf: dokumenti XVII–XX vv. / Otv. red. O. D. Chehovich. – Tashkent: Fan, 1980. – 264 s.
14. Istoriya Uzbekistana (XVI – pervaya polovina XIX v.). – Tashkent: Fan, 1993. – 476 s.
15. Rossiya Davlat Harbiy Tarix Arxivi (RGVIA), 126-fond ma'lumotlari.